

UDK:159.922.8:004.738.5:343.72

Abbos HUSANOV,

Tadqiqotchi, PhD, dotsent, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston

Email: husanov.abbos@mail.ru ORCID: 0009-0006-5473-9611

Psixologiya fanlari doktori (DSc), professor B.Jurayev taqrizi asosida

SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS OF COGNITIVE CHARACTERISTICS IN CYBERCRIME PREVENTION AMONG ADOLESCENTS IN PSYCHOLOGY

Annotation

This article presents a scientific-theoretical analysis of the cognitive characteristics that determine adolescents' vulnerability or resilience to cybercrime. The role of risk perception, impulsivity, self-control and decision-making processes typical of the developing adolescent brain is examined within the frameworks of the dual-process theory, social cognitive theory and the general theory of crime. It is substantiated that the immaturity of prefrontal regulatory mechanisms, combined with heightened sensitivity to social reward, increases adolescents' susceptibility to online manipulation, cyberbullying and cyber-fraud. Based on the theoretical analysis, practical recommendations are proposed for developing cognitive-behavioral prevention programs aimed at strengthening adolescents' digital risk literacy.

Key words: Cybercrime, adolescent, cognitive development, self-control, risk perception, impulsivity, dual-process theory, cyber socialization, digital literacy, prevention, online disinhibition, decision-making.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОГНИТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ПРОФИЛАКТИКЕ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ В ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье представлен научно-теоретический анализ когнитивных особенностей, определяющих уязвимость либо устойчивость подростков к киберпреступности. Рассматривается роль восприятия риска, импульсивности, самоконтроля и процессов принятия решений, характерных для развивающегося подросткового мозга, в рамках теории двойных процессов, социально-когнитивной теории и общей теории преступности. Обосновано, что незрелость префронтальных регуляторных механизмов в сочетании с повышенной чувствительностью к социальному вознаграждению повышает восприимчивость подростков к онлайн-манипуляциям, кибербуллингу и кибермошенничеству. На основе теоретического анализа предложены практические рекомендации по разработке когнитивно-поведенческих профилактических программ, направленных на укрепление цифровой грамотности подростков.

Ключевые слова: Киберпреступность, подросток, когнитивное развитие, самоконтроль, восприятие риска, импульсивность, теория двойных процессов, киберсоциализация, цифровая грамотность, профилактика, эффект онлайн-расторжения, принятие решений.

O'SPIRINLARDA KIBERJINOYATCHILIKDAN SAQLANISHDA KOGNITIV XUSUSIYATLARINING PSIXOLOGIYADA ILMIY-NAZARIY TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'spirinlarda kiberjinoyatchilikdan saqlanishda kognitiv xususiyatlarning psixologiyada ilmiy-nazariy tahlili keltirib o'tilgan. Shuningdek, o'spirinlarda ijtimoiy tarmoqlar orqali sodir bo'layotgan kiberjinoyat kompyuterlar va elektron qurilmalarni kibermakon bilan bog'lab tahlil qilib berilgan. Axborot-psixologik kurashda asosiy ta'sir va himoya obyektlari, kognitiv psixologiya va kognitiv xavfsizlik jarayonlari to'g'risida ma'lumotlar yoritib berilgan. O'spirinlarda kiberjinoyatlarini aniqlash va kiberjinoyatlarining evolyutsiyasi haqida tushunchalar berilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, o'spirin, kibermakon, kiberjinoyatchilik, kognitiv xususiyatlar, axborot texnologiyalari, elektron qurilma, kognitiv psixologiya, kognitiv xavfsizlik, psixologik tavsia, jamoatchilik fikri.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning raqamlashuvi o'spirinlarning ijtimoiylashuv makonini tubdan o'zgartirdi: internet endi nafaqat axborot olish, balki muloqot qilish, o'z-o'zini namoyon etish va bo'sh vaqtni o'tkazish maydoniga aylandi. Ayni shu jarayon, afsuski, kiberjinoyatchilikning yangi shakllari — kiberbulling, onlayn firibgarlik, shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy egallash, ekstremistik va zararli kontentga jalb qilish kabi hodisalarning kengayishiga ham zamin yaratmoqda. O'spirinlik davri — bu shaxsning kognitiv, hissiy va ijtimoiy jihatdan jadal rivojlanish bosqichi bo'lib, aynan shu davrda miyaning xavfni baholash va o'z-o'zini boshqarish uchun javobgar tuzilmalari hali to'liq shakllanib ulgurmagani bo'ladi. Natijada o'spirinlar bir tomondan kiberjinoyatning jabrlanuvchisiga, ikkinchi tomondan esa

uning bevosita ishtirokchisiga aylanish xavfiga ko'proq duch keladi.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va tarqalishi dunyoning sifat jihatidan boshqacha tasvirini shakllantirishga, qadriyatlarini e'firoga uzatishga, yangi normalar, xatti-harakatlar modellari va ijtimoiy o'zaro ta'sir strategiyalarini belgilashga olib keladi. [1] Aloqa soddalashib, an'anaviydan virtualga o'tadi, buning natijasida axborot-kommunikatsiya muhiti (AKM) shakllantiriladi, bu zamonaviy jamiyatning maxsus ijtimoiy aloqa tizimini nazarda tutadi, bunda ijtimoiy subyektlar birlashishi orqali o'zaro bog'liq bo'ladi. Aloqa - Internet texnologiyalari (IT) va ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishning yangi shakllaridan foydalangan holda muloqot orqali qo'shma faoliyatni muvofiqlashtirish va

uyg'unlashtirishga yordam beradigan tarmoq, hayotning barcha sohalarida sifat jihatidan yangi siljishlarga olib keladi.

Ijtimoiy tarmoqlar real vaqt rejimida ma'lumotni, axborotlarni yangilash imkonini beradi va opereativlik jihati bilan ayrim OAVdan osha oshadiki, hech qaysidan qolishmaydi. U ijtimoiy yo'nalishdagi kommunikatsiaviy muhit bo'lib, undan ham ruhning rivojlanishi, gorizontal aloqalarni ko'paytirish, fikrdoshlar guruhlarini shakllantirish uchun, ham ko'ngilochar va o'yin tarmoqlarini yaratish uchun ham foydalanish mumkin. Hozirda butun dunyo bo'yicha bunday saytlar soni yuzdan ortiq.

Ko'pchilik odamlar gadjetlar va ijtimoiy tarmoq saytlaridan foydalanishadi. Kiberjinoatlarga qarshi kurashish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tomonidan Qonun qabul qilgan. Qonunning asosiy maqsadi kiberxavfsizlik sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Ushbu Qonunda kiberjinoatchilik - axborotni egallash, uni o'zgartirish, yo'q qilish yoki axborot tizimlari va resurslarini ishdan chiqarish maqsadida kibermakonda dasturiy ta'minot va texnik vositalardan foydalanilgan holda amalga oshiriladigan jinoyatlar yig'indisi deya ta'riflanadi. [2]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oxirgi vaqtda har xil ijtimoiy tarmoqlar, chatlar, internet peydjerlar haqida, odamlarning bularga bog'lanib qolganligi haqida, shu bilan bir qatorda o'smir o'quvchilarning virtual olamga bog'lanib qolishi o'quv faoliyati jarayoniga ta'siri destruktiv jihatdan qayd etilmoqda. Biroq doim bu muammoning xususiyliigi haqidagi, umumiylik va xususiylikni ajratish to'g'risidagi ko'pgina savollar qolib ketadi.

E'tiqodlar tadqiqotning muhim tarkibiy qismini tashkil qiladi. Buning sababi, foydalanuvchining umumiy xavfsizlikka munosabati va xavfsizlik mexanizmlarini qo'llash motivatsiyasi - agar imkoniyat berilsa - ularning e'tiqodlariga bog'liq: hodisa idrok etilishining qanchalik jiddiyligi; tahdidga moyillik; o'z-o'zini samaradorligining idrok etilganligi; va oldini olish yoki yumshatuvchi xatti-harakatlarning bahosi va samaradorligi (Blythe & Camp, 2012). Ushbu omillar kiberxavfsizlikning himoya amaliyotlarini (xulq-atvorini) rag'batlantirishni, shuningdek, kiberhujumga ijtimoiy va psixologik javoblarni prognoz qilishni qiyinlashtiradi. Bu mavjud tahdidlardan tortib yangi muammolargacha bo'lgan hujumning har qanday shakli bo'lishi mumkin, masalan, narsalar Interneti yoki sun'iy intellekt bilan bog'liq kiberxavflar. [3]

Yana bir muhim element - jinoyat va kiber-hodisalar bilan bog'liq qo'rquvning umumiy madaniyati. Jinoyatdan qo'rqish odamlarni xatti-harakatlarini o'zgartirishga undashi mumkin. Shaxs darajasida odamlar odatda jinoyat qo'rquviga himoya qilish yoki qochish xatti-harakatlarini qabul qilish orqali javob berishadi. [4] Fobofobiya - qo'rquvlardan psixologik qo'rqish [5] (Furedi, 2002) - qo'rquv omillarining mavjudligidan qat'iy nazar, stress, kuchli xavotir, jinoyat va xavfdan noreal va doimiy jamoat qo'rquviga olib kelishi mumkin. Bu hodisa jinoyat kompleksiga (Hale, 1996) va shuning uchun kiberhujumlar va kiberjinoatlarga ham tegishli bo'lishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o'spirinlik davriga xos bo'lgan tafakkur, idrok, diqqat va metakognitiv jarayonlarning raqamli muhitdagi xavflarni anglash hamda ulardan himoyalalanish qobiliyatiga ta'siri ko'rsatmoqda. Shuningdek, ijtimoiy-kognitiv omillar (tenglar ta'siri, o'zini tasdiqlash ehtiyoji) va ularning kiberxavfsiz xulq-atvorga bog'liqligi muhim elementga aylanib qolmoqda.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodning axborot madaniyatini shakllantirish kechiktirib bo'lmaydigan masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyatni axborotlashtirish jarayonining o'zi, ko'pincha, sof texnologik

jarayon sifatida baholanishiga qaramay, mazmun-mohiyatiga ko'ra chuqur ijtimoiy jarayon ham hisoblanadi. Chunki axborotlashtirish jamiyatning bir shakldan boshqa, ijtimoiy taraqqiyotning yanada yuqoriroq darajasiga ega bo'lgan shakliga o'tishni anglatadi hamda jamiyatning istiqboldagi xususiyatlarini belgilab beradi.

Kognitiv psixologiya - inson xulq-atvorini tushunish va unga murojaat qilishni, odamlarning xatti-harakatlarini, vaziyatlarga, ogohlantirishlarga va atrof-muhitga reaksiyalarini va javoblarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Kognitiv psixologiya bilimlarni o'zlashtirish, idrok etish, xotira, fikrlash va qaror qabul qilish kabi aqliy jarayonlarni o'rganadi. Uning maqsadi inson ongi qanday ma'lumotni qayta ishlashini, fikrlarni tartibga solishini, xotiralarni saqlashini va qayta tiklashini tushunishdir. [6.] Insonga xos bo'lgan oltita kognitiv jarayonlar mavjud: hislar, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, fikrlash va nutq. Kognitiv xususiyatlar fikrlash, o'rganish, eslash, diqqat qilish va o'qish kabi ko'nikmalar bilan bog'liq bo'lgan miyaga asoslangan jarayonlarni anglatadi.

Kiberjinoat kompyuterlar va elektron qurilmalarni kibermakon bilan bog'lash orqali AKT orqali amalga oshiriladigan har qanday noqonuniy faoliyatni o'z ichiga oladi [7]. Bunga shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, onlayn fribgarlik, to'lov dasturi, fishing yoki bank fribgarligi, veb-ilovalarga hujumlar va davlat infratuzilmasi kabi turli xil kiberjinoatlar kiradi.

Kognitiv xavfsizlik - bu kiberxavfsizlik hujumlarini aniqlash va mudofaa strategiyalarini ishlab chiqish uchun insonning fikrlash jarayonlarini modellashirish orqali real vaqt rejimida samarali qarorlar qabul qilish uchun idrokni yaratish qobiliyati. Xususan, u texnologik tizimlar muhiti va o'zi haqidagi tushunchalar bilan bog'liq kiberxavfsizlik haqida situatsion xabardorlikni shakllantirish zarurligiga javob beradi. Bundan tashqari, kognitiv xavfsizlik dasturchilarga kognitiv fan yondashuvlaridan foydalanilgan holda tuzilgan yoki tuzilmagan ma'lumotlarni tahlil qilish orqali himoya harakatlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bular uzluksiz o'rganish, qaror qabul qilish va xavfsizlikni tahlil qilish uchun insonning fikrlash jarayoniga taqlid qiladi. [8]

Axborot-psixologik kurashda asosiy ta'sir va himoya obyektlari quyidagilardan iborat:

1. Siyosiy va iqtisodiy qarorlarni qabul qilish tizimi.
2. Jamiyat ongini shakllantirish tizimi.
3. Jamoatchilik fikrini shakllantirish tizimi.
4. Siyosiy elita va qarama-qarshi tomonlarning aholisi

psixikasi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, kibermakon sharoitlari real sharoitlardan sezilarli darajada farq qiladi, shuning uchun kiberjinoatchilarni ularning jinoiy faoliyatining lokalizatsiyasiga qarab farqlash kerak. Mahalliyalashtirish mezonini jinoiy niyatning paydo bo'lish jarayonini, uning mohiyatini, shuningdek, ushbu shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlash uchun muhimdir. Shunday qilib, uchta asosiy guruhni ajratish mumkin: [9]

1. Asosiy jinoiy faoliyatini faqat kibermakonda olib boradigan kiberjinoatchilar. Bunday shaxslarning jinoiy munosabati kibermakonning o'ta kriminogen sharoitida shakllangan, shuning uchun kriminogen omillar bartaraf etilsa, bunday shaxslar haqiqiy jinoatchilarga qaraganda ancha kam ijtimoiy xavf tug'dirishi mumkin.

2. Kibermakonda ham, real hayotda ham jinoiy faoliyatda teng ishtirok etgan kiberjinoatchilar. Ushbu toifadagi jinoatchilarning psixologiyasi odatda jinoiydir, kibermakon sharoitlari unchalik ta'sir qilmaydi.

3. Ilgari kiberjinoat bilan bog'liq bo'lmagan jinoatlarni sodir etgan, hozirda kiberjinoat sodir etayotgan shaxslar. Ushbu toifadagi kiberjinoatchilarning paydo

bo'lishi, birinchi navbatda, uyushgan jinoiy jamoalarning Internetning keng imkoniyatlariga jiddiy e'tibor qaratgani bilan bog'liq. Yaxshi tashkiliy qobiliyatga ega bo'lgan bunday kiberjinoiyatchilar jinoyat sodir etish uchun maxsus bilimga ega bo'lgan shaxslardan foydalanadilar, asosiy harakatlar esa maksimal foyda olish va o'z ta'sirini oshirishga qaratilgan.

Kiberjinoiyatlar elektron vositalar orqali amalga oshiriladigan noqonuniy faoliyatning keng doirasini o'z ichiga oladi. Bu jinoiyatlar xakerlik, fishing, onlayn firibgarlik, shaxsni o'g'irlash, kiberbulling va boshqalarni o'z ichiga olishi mumkin. Ular texnologik tizimlardagi zaifliklardan

1-jadval.

O'spirinlarning kiberjinoiyatchilikka moyilligiga ta'sir etuvchi asosiy kognitiv omillar

Kognitiv omil	Psixologik mexanizm	Kiberxavfsizlikka ta'siri
Prefrontal korteksning yetilmaganligi	Xavfni bashorat qilish va oqibatlarni baholash qobiliyatining pasayishi	Shubhali havolalar bilan ishlashda, notanish shaxslar bilan aloqa o'rnatishda ehtiyotsizlik
Ijtimoiy mukofotga yuqori sezuvchanlik	"Layk", obunachi va tan olinishga bo'lgan kuchli ehtiyoj	Ijtimoiy muhandislik usullari va firibgarlik sxemalariga moyillikning oshishi
Impulsivlik va kechiktirilgan mukofotni past baholash	Tezkor, yetarlicha o'ylanmagan xatti-harakatlarga moyillik	Zararli havolalarni bosish, shaxsiy ma'lumotlarni shoshilinch oshkor qilish
Metakognitiv nazoratning yetarli emasligi	O'z bilimi va zaifligini noto'g'ri baholash (optimistik xato)	"Menga bunday narsa bo'lmaydi" tarzidagi asossiz ishonch
Axloqiy uzoqlashtirish mexanizmlari	Zararli xatti-harakatni o'zi uchun oqlash, javobgarlikni bo'linib ketkazish	Kiberbulling, hakerlik va boshqa huquqbuzarliklarda bevosita ishtirok etish
Guruhga bo'ysunish va onlayn tormozlanishning yo'qolishi	Anonimlik sharoitida ichki nazoratning susayishi	Guruh bosimi ostida noqonuniy harakatlarda faol ishtirok etish

Keltirilgan tahlildan ko'rinib turibdiki, o'spirinlarning kiberxavfsizligi bir yoqlama emas, balki bir-birini kuchaytiruvchi kognitiv, hissiy va ijtimoiy omillar tizimi natijasida shakllanadi. Bu esa profilaktik ishlarning faqat texnik (parol, filtr, nazorat dasturlari) emas, balki birinchi navbatda psixologik-pedagogik xarakterda, ya'ni o'spirinning kognitiv jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Kiber ta'qibning oldini olish uchun o'zingizga tegishli har qanday ma'lumotni oshkor qilishdan saqlanib. Bu jamoat joyida notanish odamlarga shaxsingizni oshkor qilishga o'xshaydi. Firibgarlikdan himoyalaniish uchun hech qachon karta raqamingizni himoyalangan saytlarga yubormang. Bolalarda har qanday tahqirlash yoki buzilishning oldini olish uchun har doim farzandlaringiz kiradigan saytlarni kuzatib boring. Elektron pochta orqali yoki suhbat paytida shaxsiy ma'lumotlarni begonalarga oshkor qilishdan qochish kerak. O'spirinlarning ijtimoiy tarmoq saytlari ilovasi haqida xabardorligini oshirish orqali foydali va mazmunli foydalanishga yo'naltirish zarur. Xavfsiz paroldan foydalaning. Bu ismingizning xarflari bilan oxiriga 1 raqamini qo'yishdan ko'ra yaxshiroq parolni anglatadi. Notanish xabarlardagi

havoalarni ustiga bosmang, chunki ular firibgar, zararli veb-saytlar bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Kiberjinoiyatlar raqamli aloqada bo'lgan dunyomizda tobora keng tarqalgan muammoga aylandi. Texnologiya hayratlanarli sur'atda rivojlangani sayin, kiberjinoiyatchilarning texnikasi va motivlari ham o'sib bormoqda. Ushbu jinoiyatlarning murakkabligini yaxshiroq tushunish va oldini olish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun ularning psixologiyasini o'rganish juda muhimdir. Ta'lim ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning eng muhim omilidir. Ota-onalar farzandlari kelajagi haqida juda ko'p tashvishlanishadi. Bu dunyodagi hamma narsa singari, ijtimoiy media ham hayotdagi kattalarni asabiylashtiradigan narsadir. Buning uchun yaxshi sabablar bo'lsada, inson uchun Facebook yoki Instagram nima uchun bunchalik katta ish ekanligini tushunish oson emas. Ijtimoiy tarmoqlar xavfli o'yin maydonchasi bo'lishining turli sabablari bor. O'spirinlarning ta'lim darajasi zamonaviy texnologiya amaliyotida asosiy tashuvchidir. Ta'lim insonga o'qish va yozish imkonini beradi. Shunday qilib, tashqi g'oyalar, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tajribalar haqida o'ylash, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda oqilona qaror qabul qilish uchun aql va imkoniyatlarni ochish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Юревич А.В. Три источника и три составные части поддержания нравственности в обществе // Психологические исследования нравственности / Отв. ред. А.Л. Журавлев, А.В. Юревич. М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2013. С. 13–35.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kiberxavfsizlik to'g'risida»gi O'RQ-764-son, Qonun, 15.04.2022.
3. Nurse, J. R. C., Creese, S., & De Roure, D. (2017). Security risk assessment in Internet of Things systems. IT Professional, 19(5), 20-26. IEEE. <https://doi.org/10.1109/MITP.2017.3680959>
4. Reid, L. W., Roberts, J. T., & Hilliard, H. M. (1998). Fear of crime and collective action: An analysis of coping strategies. Sociological Inquiry, 68(3), 312-328.
5. Furedi, F. (2002). Culture of fear: Risk-taking and the morality of low expectation. London: Continuum. P. 205.
6. DOI: 10.1007/978-3-031-28073-3_59
7. DOI: 10.1186/s13731-019-0105-z
8. Andrade, R.; Torres, J. Self-awareness as an enabler of cognitive security. In Proceedings of the 2018 IEEE 9th Annual Information Technology, Electronics and Mobile Communication Conference (IEMCON), Vancouver, BC, Canada, 1–3 November 2018; pp. 701–708. [Google Scholar] [CrossRef]
9. Косенков А.Н., Черный Г.А. Общая характеристика психологии киберпреступника // Всероссийский криминологический журнал. – 2012, - С.87-94